

Н.І. Грицак, Г.І. Скорик
Національний університет “Львівська політехніка”

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИРОДНОЇ МОНОПОЛІЇ У СФЕРІ ПОСТАЧАННЯ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ

© Грицак Н.І., Скорик Г.І., 2013

Розглянуто проблеми регулювання природних монополій на основі проведеного аналізу та оцінювання стану функціонування ринку електроенергетики – природної монополії у сфері постачання електроенергії; визначено проблеми ринку електроенергії, головні з яких – визначення економічно обґрунтованого тарифу, витрат виробництва, збільшення обсягів інвестицій, розподіл регулюючих функцій та повноважень органів влади.

Ключові слова: природна монополія, ринок електроенергії, державне регулювання, економічно обґрунтований тариф, розвиток конкуренції.

N. Gritcak, G. Skoryk
Lviv Polytechnic National University

PROBLEMS EFFICIENCY OF NATURAL MONOPOLY IN THE SUPPLY OF ELECTRICITY

© Gritcak N., Skoryk G., 2013

The paper considers the problem of regulating natural monopolies based on the analysis and evaluation of the functioning of the electricity market - a natural monopoly in the supply of electricity, the electricity market is defined problems, chief among them - definition economically justified tariff, production costs, increase investment, allocation of regulatory functions and powers of government.

Key words: natural monopoly, market power, government control, economically justified tariff, the development of competition.

Постановка проблеми. За наявності ознак економічної стабілізації та поступового зростання, що сьогодні спостерігаються в Україні, проблема ефективного функціонування природних монополій стає важливим завданням державного регулювання та стимулювання економічного розвитку країни. Проблема полягає у тому, що природні монополії та суміжні з ними ринки функціонують у таких важливих інфраструктурних галузях, як електроенергетика, залізничний транспорт, комунальне господарство, стабільний стан яких є передумовою ефективного економічного розвитку.

Електроенергетика – основа розвитку економіки як складова паливно-енергетичного комплексу України. У господарському комплексі України електроенергетика відіграє дуже важливу роль. Близько половини всього первинного палива (вугілля, нафта, газ, уран), що його має чи одержує з інших держав Україна, а також енергія окремих річок використовується для виробництва електроенергії та теплоенергії. Електроенергетика – одна з найдавніших галузей народного господарства України. Вона забезпечує всебічний науково-технічний прогрес у всіх без винятку виробництвах, поліпшує умови праці і побуту.

Електроенергетика – галузь промисловості, яка забезпечує електрифікацію господарства та побутові потреби населення на основі виробництва й розподілу електроенергії. Вона є матеріальною основою науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці в усіх галузях суспільного виробництва. На сучасному етапі роль паливно-енергетичного комплексу неухильно зростає, оскільки у сучасному світі прогресивно зростають потреби у споживанні електроенергії, що сприятиме покращенню рівня життя людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню монополістичних тенденцій в економіці присвячені праці відомих зарубіжних економістів, таких як Дж. Гелбрейт, Дж. Кларк, А. Маршалл, Дж. Робінсон, Е. Чемберлін та вітчизняних – В. Базилевича, З. Борисенка, В. Коновалюка, В. Кривуцького, Г. Філюка, В. Черняка та багатьох інших, що досліджували різні сторони природних монополій.

Теоретичні та практичні аспекти вирішення завдань функціонування підприємств природних монополістів розглядалися у роботах таких вітчизняних і російських вчених, як Т. М. Качала, Г. О. Крамаренко, А. О. Орлов, В. В. Павлюк, М. В. Руль, Г. М. Філюк, Г. М. Ряховська, В. Г. Сахаєв та інші. Багато аспектів державного регулювання цін (тарифів) на продукцію суб'єктів природних монополій висвітлено у працях таких науковців, як О. Бутиркін, В. Кокорев, Н. Малахов, В. Студенцов тощо.

Формулювання цілей статті. Негативні наслідки існування природних монополій в економіці проявляються за такими трьома напрямками: нераціональне господарювання, встановлення завищених цін на продукцію, неналежна якість продукції (послуг). Для того, щоб протидіяти негативним наслідкам існування природних монополій, необхідне втручання ззовні, яке здебільшого проявляється у формі державного регулювання діяльності природних монополій.

У зв'язку із суспільним значенням природних монополій, вони, як правило, перебувають у державній формі власності. В умовах української економіки основним недоліком державної власності є неефективне використання інвестиційних ресурсів, що спричинило розвиток процесу приватизації. Світовий досвід щодо цієї проблеми доволі позитивний. Однак у нашій ситуації при неповному формуванні ринкових відносин процес приватизації набуває деформованих форм, тому найдоцільніше знайти форми адаптації природних монополій на базі змішаних форм власності в межах державного сектора [2].

Ефективним функціонування природних монополій може бути внаслідок не тільки раціонального державного регулювання, але й формування конкурентних елементів у цих галузях. Сучасна практика регулювання природних монополій потребує ефективних методів впливу, які б базувалися на закономірностях недосконалого конкурентного ринкового середовища.

Виклад основного матеріалу. Розвиток конкурентного середовища на українському ринку електроенергії та перехід до нової моделі функціонування гальмують проблеми системного характеру, зокрема:

- спрацювання потужностей і об'єктів енергетичної інфраструктури, потреба в їхній технічній і технологічній модернізації за сучасними критеріями (виробничої продуктивності, енергозатратності й екологічної безпеки) та відсутність необхідних для цього коштів;
- відсутність конкуренції на ринках первинних енергоносіїв (природного газу та вугілля);
- нереалізованість експортного потенціалу електроенергетики (зумовлена насамперед слабкою інтеграцією з об'єднаною енергосистемою Євросоюзу);
- наявність дебіторсько-кредиторської заборгованості суб'єктів діяльності на енергоринку;
- перехресне субсидування одних категорій споживачів за рахунок інших (відносно субсидування побутових споживачів);
- залежність регулюючого органу (НКРЕ) від впливу політичних чинників (при встановленні тарифів та розподілу коштів) [3].

Проблеми державного регулювання природних монополій розглянуто на прикладі ПАТ «Вінницяобленерго».

Сучасну загальну концепцію відносин між учасниками енергоринку проілюструє рис. 1.

Ця схема відображає послідовні відносини між учасниками ринку. На шляху від виробника до споживача сьогодні є дві ланки посередників.

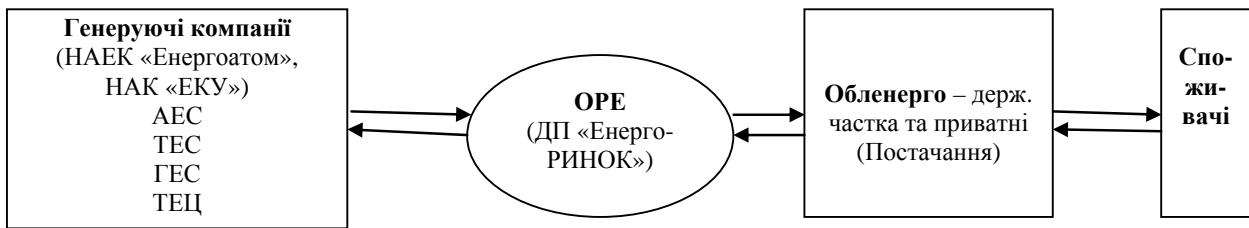

Рис. 1. Взаємодія між продавцями і споживачами на ринку електроенергетики [Розроблено автором самостійно]

Чинну схему енергоринку України, яка ілюструє відносини між виробниками, посередниками та споживачами і разом з тим відображає місце державних регулюючих органів, наведено на рис. 2.

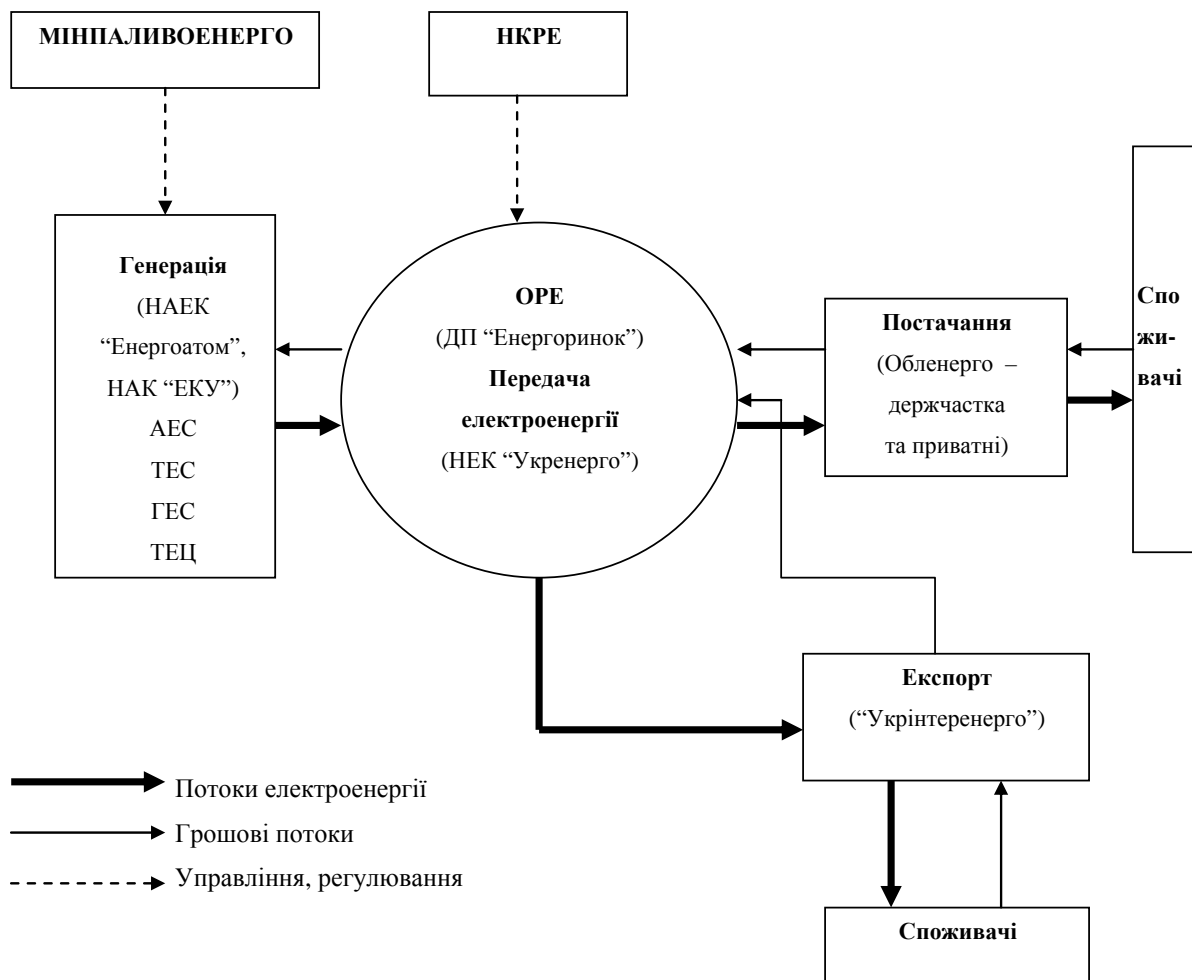

Рис. 2. Схема ринку електроенергії України

Дослідивши ПАТ “Вінницяобленерго”, виявлено проблеми неефективності функціонування цього підприємства на ринку електроенергетики. Насамперед це проблеми державного регулювання, які безпосередньо впливають на діяльність ПАТ “Вінницяобленерго”. Втручання органами влади в діяльність Національної комісії регулювання електроенергетики (НКРЕ) як незалежного регуляторного органу, який забезпечує проведення тарифної і цінової політики в електроенергетиці, призводить до того, що ціни на оптовому ринку електричної енергії (ОРЕ) і ціна, за якою закупають електроенергію обленерго, а також встановлення тарифних ставок для обленерго, за якими вони можуть надавати послуги певним категоріям споживачів, встановлюються нераціонально. Це призводить до неефективності “Вінницяобленерго”. Недоліками функціонування ОРЕ, що виникають внаслідок адміністративного втручання, є відсутні стимули інвестицій у потік коштів обленерго через ОРЕ; недосконалість системи договірних відносин, яка призводить до того що ПАТ “Вінницяобленерго” не має права укладати договорів купівлі-продажу на термін, який вона хоче, також підприємство не має права купувати електроенергію у генеруючих компаній за договірною ціною; нерозвиненість ринку допоміжних послуг, яка призводить до того, що виробництво на генеруючих електростанціях ТЕС, ТЕЦ спричиняє зростання ціни при продажі своєї енергії ОРЕ через високі витрати на вироблення електроенергії, що, своєю чергою, впливає на ціну, встановлену обленерго. Відсутність розробленої політики енергозбереження як стратегічного напрямку діяльності енергетичного ринку та діяльності суб’єктів господарювання (ТЕЦ, ТЕС та ін. генеруючих компаній), зокрема обленерго, проявляється через неефективність адміністративно-правового і фінансово-економічного регулювання процесів видобування, переробки, транспортування, зберігання, виробництва, розподілу та використання паливно-енергетичних ресурсів. Все це призводить до невідповідних тарифів і цін на енергоресурси витратам на їх виробництво, високого рівня втрат енергоресурсів при їх передачі та споживанні.

Проблема економічно обґрунтованого формування тарифу проявляються через недосконалість структури тарифної ставки (закладено низький прибуток), тобто НКРЕ встановлює тарифні ставки для певної категорії споживачів, за якими ПАТ “Вінницяобленерго” надає послуги, в яких закладено низький прибуток для підприємства, тобто тарифні ставки встановлено так, щоб ПАТ “Вінницяобленерго” могла розрахуватися з ОРЕ. Після розрахунків з ОРЕ, враховуючи прибуток, який залишається у підприємства, Мінпаливоенерго розробляє інвестиційну програму для ПАТ “Вінницяобленерго” кожного року. Навіть якщо підприємство хотіло б збільшити інвестиційну програму, державний орган цього не дозволяє.

Важливою проблемою діяльності ПАТ “Вінницяобленерго” є зростання заборгованості споживачів унаслідок перехресного субсидування. Високий рівень перехресного субсидування промисловими споживачами вартості електричної енергії, що відпускається деяким категоріям споживачів за пільговими тарифами, негативно позначається на ефективності функціонування ПАТ “Вінницяобленерго”. В нього виникає заборгованість із державними установами.

Зростання собівартості продукції ПАТ “Вінницяобленерго” через відсутність конкурентних відносин на ринках первинних носіїв є ще однією проблемою в діяльності природного монополіста. Первинні носії, на яких виробляють енергію генеруючі компанії, мають занадто високі ціни, що призводить до збільшення витрат виробництва, а тому призводить до збільшення ціни, за якою вони продають енергію ОРЕ, а своєю чергою – ОРЕ ПАТ “Вінницяобленерго”[9].

Проблеми розвитку конкурентних відносин між ПАТ “Вінницяобленерго” та іншими учасниками ринку проявляється через систему договірних відносин. Це пояснюється тим, що ПАТ “Вінницяобленерго” може закуповувати електроенергію тільки в ОРЕ. Проте, якби існувала система двосторонніх договорів, то ПАТ “Вінницяобленерго” могла б закуповувати електроенергію безпосередньо в інших енергетичних компаній, що виробляють енергію.

Недостатні темпи модернізації потужностей і об’єктів інфраструктури згідно із сучасними вимогами на підприємстві існують за відсутності браку коштів для модернізації. Це впливає із проблеми тарифних ставок, інвестиційної програми, яку контролює Мінпаливоенергетики, а також недотримання вимог Європейської Хартії, тобто принципів лібералізації та „недискримінаційного”

доступу до електричних мереж через недостатній технічний рівень обладнання ПАТ “Вінницяобленерго”[4].

Проблеми функціонування природної монополії на прикладі ПАТ “Вінницяобленерго” подано у таблиці.

Таблиця 1

Проблеми функціонування природної монополії на прикладі ПАТ “Вінницяобленерго”

1. Проблеми державного регулювання	1. Втручання органами влади в діяльність НКРЕ як незалежного регуляторного органу. 2. Недоліки функціонування ОРЕ (адміністративне втручання, недосконалість системи договірних відносин, нерозвиненість ринку допоміжних послуг й ін.) 3. Відсутність розробленої політики енергозбереження як стратегічного напрямку діяльності енергетичного ринку та діяльності суб’єктів господарювання (ТЕЦ, ТЕС та інші генеруючі компанії), зокрема обленерго.
2. Проблема економічно обґрунтованого формування тарифу	4. Недосконалість структури тарифної ставки (закладено низький прибуток). 5. Низька інвестиційна складова. 6. Зростання заборгованості споживачів у ПАТ “Вінницяобленерго” унаслідок перехресного субсидування.
3. Проблеми розвитку конкуренції	7. Зростання собівартості продукції ПАТ “Вінницяобленерго” через відсутність конкурентних відносин на ринках первинних носіїв. 8. Проблеми розвитку конкурентних відносин між ПАТ “Вінницяобленерго” та іншими учасниками ринку.
4. Проблеми технічного характеру	9. Недостатні темпи модернізації потужностей і об’єктів інфраструктури за сучасними вимогами. 10. Незабезпечення вимог Європейської Хартії, тобто принципів лібералізації та „недискримінаційного” доступу до електричних мереж через недостатній технічний рівень обладнання ПАТ “Вінницяобленерго”.

З метою активізації впровадження положень діючої Концепції функціонування та розвитку оптового ринку електричної енергії України, підвищення ефективності державного регулювання у даній сфері необхідно реалізувати наступні першочергові завдання та заходи:

1. Забезпечити незалежність НКРЕ у прийнятті рішень у межах її повноважень, конкретизувати її повноваження щодо регулювання діяльності договірних об’єднань суб’єктів електроенергетики.

2. Розробити та впровадити нові механізми інвестиційної діяльності в електроенергетичній галузі з урахуванням приватизації об’єктів, специфіки регулювання цін та тарифів, особливостей функціонування ОРЕ, а також орієнтації на підхід, за яким інвестиційна складова тарифу використовується цілеспрямовано як джерело окупності інвестиційних проектів.

3. Запровадити для суб’єктів природних монополій та інших учасників енергоринку стимулювальні заходи до зниження власних витрат при виробництві, розподілі та постачанні електричної та теплової енергії споживачам.

4. Впровадження нової моделі ОРЕ, тобто впровадження двосторонніх договорів між виробниками і постачальниками або споживачами.

5. Впровадити заходи з формування ефективних паливних ринків вугілля і природного газу; ефективні фінансові механізми для створення сезонних запасів палива на теплових електростанціях.

6. Започаткувати укладення прямих договорів між учасниками енергоринку згідно з новими правилами ОРЕ.

7. Прискорити завершення впровадження автоматизованої системи обліку електроенергії на всьому технологічному ланцюгу – від виробництва електроенергії до її споживання кінцевим споживачем.

8. Розробити механізми збільшення інвестицій в енергетичну інфраструктуру.

9. Впровадити додаткові заходи для досягнення світового рівня ядерної та радіаційної безпеки, враховуючи вимоги Конвенції про ядерну безпеку.

10. Розробити чітку стратегію та поетапну програму дій щодо розвитку міжнародного співробітництва на європейському та країн СНД ринку електричної енергії.

Принципову схему варіанта (моделі) реорганізованого ринку електроенергії наведено на рис. 3.

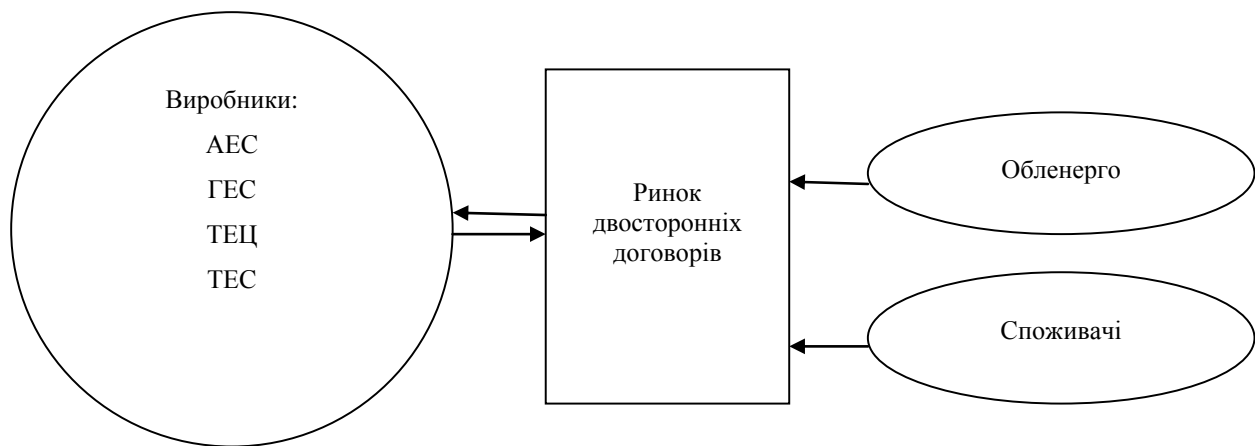

Рис. 3. Принципова схема реорганізованого ринку електроенергії.
[Складено авторами на основі рис. 2]

Висновки та перспективи подальших досліджень. Законодавство у сфері природних монополій надає широкий інструментарій адміністративного впливу на діяльність природних монополістів з метою обмеження їх монопольного становища на ринку, формування якості й ціни на їхні послуги. Проте і цей факт не усуває проблем безгосподарності й безконтрольності у сфері житлово-комунального господарства, а лише адаптує тарифи й ціни до потреб чинної економічно неефективної системи, яку необхідно реформувати. Підвищенню комунальних платежів в умовах безгосподарності їх використання й незахищеності малозабезпечених верств населення має обов'язково передувати наведення елементарного порядку в системі виробництва й надання житлово-комунальних послуг усіма можливими антимонопольними і регуляторними заходами. Саме впорядкування системи управління у сфері постачання електроенергії дасть змогу суттєво підвищити її ефективність, знизити вартість діючих тарифів і розцінок, уникнути багатьох випадків їх безпідставного підвищення.

Попри те, що діє Закон України “Про природні монополії”, функціонують Національна комісія електроенергетики, стверджувати, що система державного регулювання діяльності природних монополій є ефективною, передчасно. Адже немає чіткої, зрозумілої системи створення і діяльності національних регулюючих комісій. Напрямки діяльності, що належать до природномонопольних, у законі визначено, але не вистачає чіткого розуміння того, які саме регулюючі комісії треба створити для цього. У зв'язку з цим в Україні продовжує панувати стара й неефективна відомча система регулювання природних монополій. Під тиском Антимонопольного комітету центральні та місцеві органи намагаються вдосконалювати механізми реалізації тарифної політики, покращувати правила надання послуг монополістами. Проте таких заходів фактичного ручного управління й адміністративного тиску, за відсутності єдиної спеціалізованої системи регулювання у цій сфері, є вочевидь недостатньо. Варто звернутися до світового досвіду з цього питання. Конкурентна політика загалом і антимонопольна політика зокрема повинні розроблятися і запроваджуватися в Україні відповідно до стратегічних цілей економічної політики, спрямованої на зростання конкурентоспроможності національної економіки, переходу на інвестиційно-інноваційну модель розвитку, підвищення добробуту громадян країни. Для цього конкурентна політика має розглядатися як структурний елемент державної економічної політики і узгоджуватися з промисловою, фінансово-кредитною, інвестиційною, інноваційною, структурною, зовнішньоекономічною, регуляторною, аграрною політикою, а також політикою стосовно приватизації.

З метою підвищення ефективності механізмів державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій необхідно розробити нові і удосконалити існуючі закони про основи державного регулювання діяльності природних монополій; спільними зусиллями держави і приватного бізнесу (включаючи іноземний бізнес) необхідно забезпечити фінансування НДДКР у сфері виробничої інфраструктури та здійснення відповідних інвестиційно-інноваційних проектів, цінове і тарифне регулювання на ринках енергоресурсів спрямувати на поступову ліквідацію системи перехресного субсидування споживачів паливно-енергетичних ресурсів. Саме за такими напрямками повинні здійснюватися подальші наукові дослідження.

1. Результати фінансово-економічної діяльності природних монополій: проблеми економічної оцінки та державного регулювання. / [Г. І. Башнянин, І. Й. Яремко, П. О. Куцик, Н. М. Глазанюк]. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2010. – 190 с. 2. Данько Н. И. Повышения эффективности функционирования естественных монополий условиях рынка (по материалам железнодорожного транспорта) / Н. И. Данько, В. Л. Дикань, Е. В. Шраменко. – Харьков: УкрГАЗТ/. – 2010. – 166 с. 3. Концепція функціонування та розвитку оптового ринку електричної енергії України / КМУ. – 2002. 4. Украина. Повторный доклад по инвестиционному климату и структуре рынка в энергетическом секторе. / Секретариат Энергетической Хартии. – 2006. 5. Закон України “Про електроенергетику від 16.10.1997 № 575/97-ВР”. 6. Закон України “Про захист від недобросовісної конкуренції” від 07.06.1996 № 236/96-ВР. 7. Закон України “Про захист економічної конкуренції” № 2210-III./ВР 2001. 8. Закон України “Про природні монополії” від 20.04.2000 № 1682-III. 9. Постанова Національної комісії регулювання електроенергетики України № 589 від 07.04.2011 “Про застереження ПАТ “Вінницяобленерго” щодо недопущення в подальшому порушень Ліцензійних умов з постачання електроенергії та Ліцензійних умов з передачі електроенергії”.